
ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Από τότε που οι άνθρωποι αποκτήσαμε την ικανότητα να επικοινωνούμε μεταξύ μας, προσπαθούμε να πείσουμε ο ένας τον άλλο. Είτε για σκοπούς απλής επιβίωσης ή για να ελέγξουμε τις συνθήκες της ζωής μας ή για να μεταπείσουμε κάποιον, είτε πάλι για να κερδίσουμε μια αντιπαράθεση, στηριζόμαστε σε κάποια μορφή πειθούς –είτε στη σωματική βία είτε σε τρόπους που θεωρούμε πιο «πολιτισμένους», τη γραφή και την ομιλία– προκειμένου να επιτύχουμε τους στόχους μας. Η τέχνη της προφορικής πειθούς, δηλαδή με άλλα λόγια η ρητορική, επινοήθηκε στις δυτικές δημοκρατίες των Συρακουσών και των Αθηνών κατά τη διάρκεια του πέμπτου αιώνα π.Χ. Οι πολίτες των δημοκρατικών κοινωνιών απαιτούνταν να μπορούν να εκφράσουν τις απόψεις τους στην Εκκλησία του Δήμου, να παρασταθούν αυτοπροσώπως στα δικαστήρια και να συμμετάσχουν στα δημόσια αξιώματα. Ως αποτέλεσμα, προκειμένου να δύνανται να ενεργούν επιτυχώς στην

κοινωνία, καταβλήθηκαν προσπάθειες να περιγραφούν τα αποτελεσματικά μέσα προφορικής πειθούς και, έτσι, αναπτύχθηκε ένα θεωρητικό σύστημα, το οποίο προσέδωσε στους πολίτες την ικανότητα να σχεδιάσουν και να απαγγείλουν δημοσίως έναν επιτυχημένο λόγο· με άλλα λόγια, να κερδίσουν μια διένεξη.

Αρκετούς αιώνες αργότερα, ο σπουδαιότερος ρήτορας της Ρώμης και ένας από τους σημαντικότερους όλων των εποχών, ο Μάρκος Τύλλιος Κικέρωνας, εξασφάλισε το ανώτατο δημόσιο πολιτικό αξίωμα, εκείνο της υπατείας, στηριζόμενος κατά κύριο λόγο στην τέχνη της πειθούς, προκειμένου να γίνει διάσημος στη ρωμαϊκή κοινωνία. Εκπαιδευμένος από την παιδική του ηλικία στις τεχνικές της ρητορικής, ο Κικέρωνας διέπρεψε όχι μόνο ως επιτυχημένος ρήτορας, που κέρδισε τη συντριπτική πλειονότητα των αντιπαράθεσεων στις οποίες ενεπλάκη, αλλά επίσης ως θεωρητικός της τέχνης της πειθούς, αφού κατά τη διάρκεια της ζωής του συνέγραψε αρκετές πραγματείες με θέμα τη ρητορική. Και, παρότι ασκούσε δριμεία κριτική στα εγχειρίδια ρητορικής της εποχής του, είχε εμποτιστεί από τα διδάγματά τους και βασιζόταν στις μεθόδους τους. Μάλιστα, αυτή η ρητορική εκπαίδευση, που αποσκοπούσε στην άσκηση δημόσιων καθηκόντων, την οποία οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν από τους αρχαίους Έλληνες, παρέμεινε πρωταρχικό στοιχείο στην παιδεία όλων των μορφωμένων ανθρώπων καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα έως την Αναγέννηση και ακόμη μέχρι τη σύγχρονη εποχή.

Δεδομένης της κεντρικής θέσης της ρητορικής, δηλαδή της τέχνης της πειθούς στη δυτική μας παράδοση, θα παρουσιάσω μια μικρή ανθολογία κειμένων από τα γραπτά του Κικέρωνα, πρωτίστως από τις πραγματείες του περί ρητορικής, τα οποία συλλαμβάνουν την ουσία του αρχαίου ρητορικού συστήματος. Πρόκειται για ένα κατασκευάσμα που βοήθησε τον Κικέρωνα και πολλούς άλλους να εξελιχθούν σε αποτελεσματικούς ρήτορες, οι οποίοι μπορούσαν να μεταστρέψουν τον λαό και να κερδίσουν τις δημόσιες εντυπώσεις. Ελπίζω ότι οι αναγνώστες θα βρουν τις επιλογές αυτές ενδιαφέρουσες καθαυτές, αλλά και χρήσιμες κατά τις δικές τους απόπειρες να πείσουν. Είτε, λοιπόν, διαφωνείτε με έναν φίλο σας για κάποιο ασήμαντο θέμα, είτε παρουσιάζετε μια υπόθεση στο ανώτατο δικαστήριο, ο στόχος σας ως ομιλητής είναι να πείσετε και η γνώση των αποτελεσματικότερων σε κάθε περίπτωση μέσων πειθούς θα σας υποβοηθήσει να τον επιτύχετε. Ένα παράδοξο της σύγχρονης κοινωνίας είναι ότι, ενώ λειτουργούν πολλά σχολεία, κολέγια και πανεπιστήμια που καταβάλλουν σοβαρές προσπάθειες να καλλιεργήσουν την ικανότητα έκφρασης και τις καλές επικοινωνιακές δεξιότητες στους μαθητές τους, στην πράξη συναντάμε ελάχιστους αποτελεσματικούς δημόσιους ομιλητές, είτε στις δικαστικές αίθουσες, είτε στις κοινότητές μας, είτε στον δημόσιο στίβο της πολιτικής ζωής. Παρότι σκοπός αυτού του βιβλίου δεν θα μπορούσε να είναι η βελτίωση αυτής της κατάστασης, ελπίζω ωστόσο ότι όσοι

ενδιαφέρονται για τη δημόσια ομιλία και επιθυμούν να κερδίζουν κάθε επιχειρηματολογία θα το θεωρήσουν ενδιαφέρον και θα νιώσουν ευχαρίστηση καθώς συνειδητοποιούν ότι οι τεχνικές της αποτελεσματικής πειθούς, που ανακαλύφθηκαν και διατυπώθηκαν πριν από χιλιετίες, ασκούν ακόμη πρακτικό βάρος και είναι ιδιαίτερα επίκαιρες για όσους επιθυμούν να μιλήσουν πειστικά στις μέρες μας.

Προκειμένου να απλοποιήσω τα πράγματα και για να είναι πιο ευανάγνωστο το βιβλίο, απέφυγα τη χρήση υποσημειώσεων για την παρουσίαση προσώπων και την επεξήγηση όρων που ενδεχομένως δυσχεράνουν τους αναγνώστες οι οποίοι δεν είναι εξοικειωμένοι με τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο ή το τεχνικό αντικείμενο. Αντί τέτοιων σημειώσεων, ένα γλωσσάρι ονομάτων και όρων έχει περιληφθεί προς το τέλος του βιβλίου, όπου δύναται να ανατρέξει ο αναγνώστης που αναζητεί περαιτέρω επεξηγήσεις ή πληροφορίες. Επιπροσθέτως, στο τέλος του βιβλίου έχει συμπεριληφθεί μια βιβλιογραφία για όσους επιθυμούν να μελετήσουν διεξοδικότερα το θέμα, η οποία αποτελείται τόσο από πρωτογενείς πηγές –έργα του Κικέρωνα μεταφρασμένα στα αγγλικά– καθώς και δευτερεύουσα βιβλιογραφία που προσφέρει επεξηγήσεις και σχόλια σε θέματα σχετικά με την αρχαία ρητορική, τον Κικέρωνα και τα έργα του. Όλες οι μεταφράσεις, εκτός από εκείνες του έργου *Περί ρήτορος*, είναι δικές μου. Η μετάφραση των κειμένων του συγκεκριμένου έργου έγινε από κοινού με τον

συνάδελφό μου, τον Τζέικομπ Βέσε, και εμφανίστηκαν αρχικά στην ολοκληρωμένη μετάφραση της πραγματείας που δημοσιεύτηκε το 2001 από τον εκδοτικό οίκο Oxford University Press με τίτλο, *Cicero: On the Ideal Orator*. Σε κάποιες περιπτώσεις έχω αλλάξει ορισμένες λέξεις σε σχέση με την αρχική εκείνη μετάφραση.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Ρόμπερτ Τέμπιο, διευθυντή σύνταξης του Τμήματος Ανθρωπιστικών Επιστημών του οίκου Princeton University Press, ο οποίος μου πρότεινε να συγγράψω αυτό το βιβλίο, καθώς και για την καθοδήγηση και τη διακριτικότητα του καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας, μέχρι την τελική του έκδοση. Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω τη Σάρα Λέρνερ, επιμελήτρια παραγωγής. Επίσης, χρωστάω μεγάλη ευγνωμοσύνη στην υπεύθυνη επιμέλειας, την Τζένιφερ Χάρι, και στους ανώνυμους αξιολογητές του οίκου Princeton University Press, των οποίων οι διορθώσεις, οι παρατηρήσεις και οι υποδείξεις βελτίωσαν σε μεγάλο βαθμό το χειρόγραφο. Αφιερώνω αυτό το σύντομο βιβλίο στον Αγκούστους Τζέιμς Μέι, με την ελπίδα ότι, καθώς μεγαλώνει και γίνεται σοφότερος, θα πραγματώσει το ιδανικό τού Κάτωνα του Πρεσβύτερου και θα γίνει *vir bonus dicendi peritus* («άνδρας αγαθός και εύγλωττος»).

James M. May
ST. OLAF COLLEGE

1

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΚΙΚΕΡΩΝΑ
ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ο Μάρκος Τύλλιος Κικέρωνας γεννήθηκε στις 3 Ιανουαρίου του 106 π.Χ., στο Αρπίνο, μια πόλη που βρίσκεται περίπου εκατό χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Ρώμης. Παρότι η οικογένειά του δεν ανήκε στη ρωμαϊκή αριστοκρατία, κατείχε περίοπτη θέση στην τοπική κοινότητα και διέθετε σημαντικές διασυνδέσεις στην πρωτεύουσα. Ενώ ο Μάρκος και ο αδερφός του, ο Κόιντος, ήταν ακόμη παιδιά, η οικογένεια μετακόμισε στη Ρώμη, κίνηση που ως σκοπό της είχε να προαγάγει τη διαπαιδαγώγηση και τις προοπτικές των δύο παιδιών. Εκεί, τα αγόρια ήρθαν σε επαφή με τους δύο σπουδαιότερους ρήτορες της εποχής, τον Λεύκιο Λικίνιο Κράσσο και τον Μάρκο Αντώνιο, οι οποίοι αργότερα θα καθίσταντο οι δύο βασικοί συνομιλητές στη σπουδαιότερη ρητορική πραγματεία του Κικέρωνα, *Περί ρήτορος*, έναν διάλογο με θέμα τον ιδανικό ρήτορα. Σε αυτό το περιβάλλον, ήδη από την παιδική του ηλικία, ο Κικέρωνας είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει επί το έργον τους σπουδαιότερους ομιλητές και πολιτικούς που έπαιρναν το βήμα καθημερινά στα δικαστήρια και στο ρωμαϊκό φόρουμ. Μετά τον θάνατο του Κράσσου, το 91 π.Χ., ο Κικέρωνας, σε ηλικία δεκαπέντε-δεκάξι ετών, φόρεσε την ανδρική τήβεννο (toga virilis) και γνωρίστηκε επισήμως με τον Κόιντο Μούκιο Σκαιβόλα, τον

«οιωνοσκόπο», έναν από τους σπουδαιότερους νομομαθείς (ο οποίος καταλαμβάνει με τη σειρά του μια από τις θέσεις των συνομιλητών στο *Περί ρήτορος*). Υπό τη διδασκαλία του, ο Κικέρωνας απέκτησε βαθιά γνώση και σεβασμό για το ρωμαϊκό αστικό δίκαιο.

Ο νεαρός Κικέρωνας ήταν αναμφίβολα ένας εξαιρετικός μαθητής για την ηλικία του· εκτός από τις σπουδές του στη ρητορική και στη νομική επιστήμη με τον Κράσσο, τον Αντώνιο και τον Σκαιβόλα, ανέπτυξε ενδιαφέρον αλλά και μακρόχρονη αγάπη για τη φιλοσοφία. Ενώ ήταν ακόμη έφηβος, δημοσίευσε το πρώτο του ρητορικό έργο, *Περί ευρέσεως* (*De inventione*), το οποίο αργότερα θα περιέγραφε ως «το ατελές και ακατέργαστο έργο που εξέρρευσε από τα σημειωματάριά μου όταν ήμουν παιδί ή, μάλλον, έφηβος» (*Περί ρήτορος* 1.5), παρότι ακόμη και αυτό το έργο συνέχισε να ασκεί τεράστια επιρροή στις σπουδές της ρητορικής και της ρητορείας καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα έως και την Αναγέννηση.

Έπειτα από μια σύντομη στρατιωτική θητεία κατά τη διάρκεια του Συμμαχικού Πολέμου, ο Κικέρωνας επέστρεψε στη Ρώμη, η οποία κατά τη δεκαετία του 80 π.Χ. ήταν βυθισμένη στον εμφύλιο σπαραγμό, στις αιματοχυσίες και στις προγραφές, ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης μεταξύ των φιλοπόλεμων Μάριου, Κίννα και Σύλλα. Όταν αποκαταστάθηκε μια υποτυπώδης τάξη και τα δικαστήρια άρχισαν να λειτουργούν πάλι κανονικά, ο Κικέρωνας ανέλαβε τις πρώτες αστικές του

υποθέσεις, τις οποίες ακολούθησε το 80 π.Χ. η πρώτη ποινική υπόθεση, η υπεράσπιση του Ρώσκιου Αμερίνου που κατηγορούνταν για πατροκτονία. Λίγο μετά την εντυπωσιακή του νίκη, αποφάσισε να συνεχίσει τις σπουδές του, περιοδεύοντας δύο χρόνια στην Ελλάδα, όπου γνώρισε, ήρθε σε επαφή και μαθήτευσε με αρκετούς επιφανείς ρήτορες και φιλοσόφους. Όταν, το 77 π.Χ., επέστρεψε στη Ρώμη, ήταν πλέον ένας πιο δυναμικός και εκλεπτυσμένος ρήτορας.

Ο Κικέρωνας ήταν πια σχεδόν τριάντα ετών, το κατώτερο ηλικιακό όριο για να θέσει κάποιος υποψηφιότητα για το αξίωμα του ταμία. Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, η οικογένειά του δεν συγκαταλεγόταν στη ρωμαϊκή αριστοκρατία, κανένα μέλος της πριν από τον Κικέρωνα δεν είχε κατορθώσει να χριστεί Ρωμαίος συγκλητικός μέσω της εκλογής του σε κάποιο δημόσιο αξίωμα. Έτσι, ως «νέος ανήρ» (*novus homo*), ο Κικέρωνας βρέθηκε σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση πολιτικά, βλέποντας ότι η εκλογή στα ανώτατα αξιώματα των μαγίστρων της Ρώμης ήταν αποκλειστικό προνόμιο της τάξης των αριστοκρατών, το οποίο υπερασπιζόταν με ζήλο. Παρ' όλα αυτά, κατάφερε να κερδίσει στις εκλογές. Ήρθε πρώτος στην ψηφοφορία, και μάλιστα το πρώτο έτος όπου πληρούσε τις προϋποθέσεις, και έτσι υπηρέτησε ως ταμίας στη Σικελία. Οι σχέσεις που ανέπτυξε εκεί τον ωφέλησαν πέντε χρόνια αργότερα, όταν οι Σικελοί, μη έχοντας ξεχάσει την ενάρτη και δίκαιη θητεία του, τον επιστράτευσαν για να εκδιώξουν ποινικά τον Γάιο

Βέρρη, υπό την κατηγορία του εκβιασμού, ο οποίος διέ-
 τέλεσε κυβερνήτης του νησιού από το 73 έως το 70 π.Χ.
 Η εκπληκτική του επιτυχία σε αυτή την υπόθεση, στην
 οποία ήρθε αντιμέτωπος με τη δύναμη της τάξης των
 συγκλητικών και τον Ορτίνσιο, τον διασημότερο συ-
 νήγορο υπεράσπισης της εποχής που υπερασπιζόταν
 τον Βέρρη, ανέδειξαν τον Κικέρωνα ως τον ικανότερο
 ρήτορα και συνήγορο της Ρώμης. Έπειτα, ο Κικέρωνας
 κατέλαβε πλήθος άλλων δημόσιων αξιωμάτων: αγο-
 ράνομος, πραίτωρας και τελικά ύπατος, το υψηλότερο
 αξίωμα την εποχή της ρωμαϊκής πολιτείας.

Το 63 π.Χ., κατά τους τελευταίους μήνες της υπα-
 τείας του, ο Κικέρωνας αποκάλυψε μια συνωμοσία
 για την ανατροπή του πολιτεύματος, επικεφαλής της
 οποίας ήταν ένας ριζοσπάστης, πτωχευμένος συγκλη-
 τικός ευγενούς καταγωγής, ο Λεύκιος Σέργιος Κατιλί-
 νας. Με τον ζήλο του, τη βοήθεια πληροφοριοδοτών
 και την εμπνευσμένη του ρητορεία (όσοι έχουν μελε-
 τήσει τα έργα του θα γνωρίζουν τις δικαίως διάσημες
 αγορεύσεις του με τίτλο *Κατά Κατλίνα*), ο Κικέρωνας
 κατόρθωσε να αποτρέψει το πραξικόπημα και, με την
 απειλή ακόμη υπαρκτή, να αποσπάσει την άδεια της
 Συγκλήτου, παρά τις αντιρρήσεις ορισμένων, ώστε να
 εκτελεστούν οι ένοχοι δίχως δίκη. Στον απόηχο αυτών
 των γεγονότων ο Κικέρωνας ανακηρύχθηκε «Πατήρ
 της Πατρίδος» («*Pater Patriae*»).

Τη στιγμή του θριάμβου του, όταν φάνηκε ότι κατά-
 φερε να ενώσει τον ρωμαϊκό λαό κατά της απειλής του

πραξικοπήματος, ο Κικέρωνας οραματίστηκε την ομόνοια (*concordia ordinum*) μεταξύ των κοινωνικών τάξεων της Ρώμης. Ωστόσο, λίγα χρόνια αργότερα, δυνάμεις της εποχής θα συνωμοτούσαν για να συντρίψουν αυτό το όνειρο και να μετατρέψουν την πηγή δόξας του Κικέρωνα σε πηγή ατίμωσης. Το 60 π.Χ., ύστερα από διάφορους ελιγμούς και πολιτικές μηχανορραφίες, συνασπίστηκε μια συμμαχία μεταξύ τριών πανίσχυρων ανδρών, του Ιούλιου Καίσαρα, του σπουδαίου στρατηγού Πομπήιου και του εύπορου Μάρκου Κράσσου, μακρινού συγγενούς του παιδικού μέντορα του Κικέρωνα. Παρόλο που αρχικά τον κάλεσαν να προσχωρήσει στη συμμαχία, ο Κικέρωνας δεν κατάφερε να ξεπεράσει τις αναστολές του και να υποστηρίξει την αποκαλούμενη Πρώτη Τριανδρία· έτσι αυτοί, με τη σειρά τους, παραχώρησαν ελευθερία κινήσεων στους αντιπάλους του, πρώτος ανάμεσα στους οποίους συγκαταλεγόταν ο μεγαλύτερος εχθρός του, ο τριβούνος Πόπλιος Κλώδιος, ο οποίος κατάφερε να τον εξορίσει το 58 π.Χ., με την κατηγορία ότι εκτέλεσε Ρωμαίους πολίτες δίχως δίκη. Επί ενάμιση χρόνο ο Κικέρωνας βρήκε καταφύγιο στην Ελλάδα, όπου διήγε την πιο δυστυχισμένη περίοδο της ζωής του, κατά τη διάρκεια της οποίας υπέφερε από βαριά κατάθλιψη και σκέφτηκε σοβαρά να αυτοκτονήσει. Η Σύγκλητος τον ανακάλεσε θριαμβευτικά από την εξορία το 57 π.Χ., αλλά τα μέλη της Τριανδρίας εξακολουθούσαν να ασκούν επιρροή στη Ρώμη και είχαν προειδοποιήσει τον Κικέρωνα (μέσω του αδερφού

του, του Κόιντου) να μην ακολουθήσει οποιαδήποτε πολιτική που αντιτίθετο στα συμφέροντά τους. Μάλιστα, κατ' εντολή της Τριανδρίας αναγκάστηκε να υπερασπιστεί παρά τη θέλησή του αρκετούς από τους πρώην εχθρούς του. Σε αυτό το αποπνικτικό περιβάλλον, ο Κικέρωνας στράφηκε στη συγγραφή και πέρασε τα τελευταία χρόνια εκείνης της δεκαετίας γράφοντας ορισμένες από τις σπουδαιότερες και σημαντικότερες πραγματείες, συμπεριλαμβανομένων των έργων *Περί ρήτορος* (*De oratore*), *Περί της πολιτείας* (*De re publica*) και *Περί των νόμων* (*De legibus*).

Το 51 π.Χ. η Σύγκλητος ανέθεσε στον Κικέρωνα να υπηρετήσει ως προϋπατος στην επαρχία της Κιλικίας στη Μικρά Ασία (στη σύγχρονη Νοτιοδυτική Τουρκία), όπου εκτέλεσε τα καθήκοντά του με εντιμότητα, αποκαθιστώντας την τάξη, και ανέλαβε μια εξαιρετικά σύντομη αλλά πολύ επιτυχημένη εκστρατεία κατά ορισμένων αντιμαχόμενων ορεσίβιων φυλών. Τα τελευταία χρόνια η πολιτική κατάσταση στη Ρώμη επιδεινωνόταν με ραγδαίους ρυθμούς. Ο Κράσσος είχε σκοτωθεί κατά την εκστρατεία στην Παρθία το 53 π.Χ. και η σχέση των δύο εναπομεινάντων μελών της Τριανδρίας, του Καίσαρα και του Πομπήιου, πλησίαζε ταχύτατα στη ρήξη της. Μερικές εβδομάδες μετά την επιστροφή του Κικέρωνα στη Ρώμη από την Κιλικία, όπου υπηρετούσε ως κυβερνήτης, ξέσπασε εμφύλιος πόλεμος (Ιανουάριος του 49 π.Χ.). Έπειτα από ενδοιασμούς, πολλή περισυλλογή και μια αποτυχημένη απόπειρα να συμφιλιώσει

τον Καίσαρα και τον Πομπήιο, ο Κικέρωνας τάχθηκε με τις δυνάμεις της ρωμαϊκής πολιτείας στην Ελλάδα, οι οποίες τελούσαν υπό τη διοίκηση του Πομπήιου. Ωστόσο, μετά την ήττα στα Φάρσαλα, το 48 π.Χ., επέστρεψε στην Ιταλία και, ύστερα από άλλη μια περίοδο αγωνιώδους αβεβαιότητας, συγκαταλέχθηκε σε εκείνους που έλαβαν χάρη από τον Καίσαρα και τους επιτράπηκε να παραμείνουν στη χώρα. Άλλοι υπερασπιστές της ρωμαϊκής πολιτείας, όπως ο Κάτων ο Νεότερος, συνέχιζαν να αντιστέκονται σθεναρά.

Κατά την επακόλουθη δικτατορία του Καίσαρα, οι ευκαιρίες του Κικέρωνα να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στον δημόσιο στίβο περιορίστηκαν εκ νέου. Επιπλέον, ο τραγικός θάνατος της αγαπημένης του κόρης, της Τυλλίας, το 45 π.Χ., τον βύθισε ακόμη περισσότερο στην απομόνωση και τον οδήγησε στην απόγνωση. Όπως είχε κάνει και μία δεκαετία νωρίτερα, όταν τον είχαν αναγκάσει να απέχει από την πολιτική, έτσι και τώρα συνέθεσε μια σειρά από εκπληκτικά ρητορικά και φιλοσοφικά έργα, μεταξύ των οποίων τα *Βρούτος* (*Brutus*), *Ο ρήτωρ* (*Orator*), *Περί ορίων, καλών και κακών* (*De finibus bonorum et malorum*), *Ερωτήσεις Τυσκυλανές* (*Tusculanae quaestiones*) και *Περί φύσεως Θεών* (*De natura deorum*).

Παρότι δεν εμπλεκόταν ευθέως στη δολοφονία του Καίσαρα στις ειδούς του Μαρτίου (15 Μαρτίου) του 44 π.Χ., ο Κικέρωνας τη θεώρησε ευκαιρία για τη ρωμαϊκή πολιτεία να αναγεννηθεί από τις στάχτες της. Ωστόσο,

μετά τις πράξεις του Μάρκου Αντώνιου, ο οποίος ήταν ένας από τους στενούς φίλους του Καίσαρα και συνυπατός του εκείνο το έτος, ο Κικέρωνας άρχισε να υποψιάζεται ότι η Ρώμη είχε απλώς αντικαταστήσει τον έναν τύραννο με έναν άλλο. Αναλαμβάνοντας τον τελευταίο και ίσως τον τολμηρότερο σκοπό του, κατάφερε να συσπειρώσει τον λαό και τη Σύγκλητο της Ρώμης μέσω μιας σειράς λόγων τους οποίους αποκάλεσε *Φιλιππικούς*, δίνοντάς τους τον τίτλο των λόγων που είχε εκφωνήσει ο ευρυμαθής Έλληνας ρήτορας Δημοσθένης, τριακόσια χρόνια νωρίτερα, κατά του Φιλίππου Β΄ της Μακεδονίας. Τελικά όμως οι ελπίδες του Κικέρωνα για αποκατάσταση της ρωμαϊκής πολιτείας συντρίφτηκαν, όταν ο νέος και φιλόδοξος μικρανεπιός και κληρονόμος του Καίσαρα, ο Οκταβιανός (αργότερα αυτοκράτορας Αύγουστος), σχημάτισε με τον Αντώνιο και τον Μάρκο Αιμίλιο Λέπιδο τη Δεύτερη Τριανδρία και βάλθηκαν να εξουδετερώνουν τους αντιπάλους τους για να υπεξαιρέσουν τον έλεγχο του κράτους. Το όνομα του Κικέρωνα ήταν από τα πρώτα που εμφανίστηκε στη λίστα των προγραφών και, αφού τον καταδίδωξαν μέχρι την πόλη Φόρμια, οι υποτακτικοί του Αντώνιου του έκοψαν το κεφάλι και τα χέρια, τα έφεραν πίσω στη Ρώμη και τα τοποθέτησαν στο βήμα (rostra) του ρωμαϊκού φόρουμ, όπου ο Κικέρωνας είχε σταθεί τόσες φορές για να απευθυνθεί στον ρωμαϊκό λαό.

Η παρακαταθήκη του Κικέρωνα αποτελείται κυρίως από τα γραπτά του έργα. Μάλιστα, γνωρίζουμε

περισσότερα για τον Κικέρωνα από ό,τι ενδεχομένως για οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο της αρχαιότητας, κυρίως λόγω του εκτεταμένου σώματος των έργων του που διασώζονται. Σχεδόν εξήντα από τους λόγους του έχουν ανευρεθεί, μαζί με περίπου είκοσι φιλοσοφικά και ρητορικά έργα και σχεδόν χίλιες προσωπικές επιστολές. Η αξία των γραπτών του αναγνωρίστηκε καθ' όλο το διάστημα από την εποχή του μέχρι τη δική μας, και μας παρουσιάζουν μια πολυδιάστατη προσωπογραφία του ως ρήτορα, πολιτικού, φιλοσόφου και ευπατρίδη.